

ІРВІНГ СТОУН

ВАН ГОГ

ЖАГА ДО ЖИТТЯ

Роман

2-ге видання

*Переклала з англійської
Анна Марховська*

«НАШ ФОРМАТ» · КИЇВ · 2021

[Почитати опис, рецензію і купити на сайті nashformat.ua](https://nashformat.ua)

УДК 75.071.1(092)Ван Гог
С 82

Стоун Ірвінг

С 82 Ван Гог. Жага до життя : роман / пер. з англ. Анна Марховська. —
2-ге вид. — К. : Наш Формат, 2021. — 488 с.
ISBN 978-617-7863-23-5 (паперове видання)
ISBN 978-617-7863-24-2 (електронне видання)

Для сучасників Ван Гог був безумцем і аутсайдером — рудим божевільним, що за життя не продав жодної картини. Для нас він дивакуватий геній, який створив «Зоряну ніч» і «Соняшники» й відрізав собі шматок вуха.

Але хто ж він насправді? Яким було його життя?

Ван Гог хотів служити церкві, а вдалося — мистецтву. Прагнув прийняття, однак утратив навіть прихильність рідних. Мріяв про взаємність, а стикався з ворожістю й ненавистю. Волів просто творити й заробляти на життя, натомість наражався на хвороби, наклепи, страждання.

У цьому романі детально змальовано всі перипетії, які вигартували геній Ван Гога. Ірвінг Стоун майстерно поєднав документальні дані з художньою вигадкою, щоб показати, яким був Вінсент — вибуховим, настирливим і водночас дуже чутливим.

УДК 75.071.1(092)Ван Гог

Перекладено за виданням: Irving Stone. *Lust for Life* (NY, Plume, 1984, ISBN 978-0-452-26249-2).

Обкладинка: *Self-Portrait*. Vincent van Gogh (1853-1890), Paris, September-October 1887, oil on cotton, 44.5 cm x 37.2 cm. Rijksmuseum, Public Domain.

This translation published by arrangement with Doubleday, an imprint of The Knopf Doubleday Group, a division of Penguin Random House, LLC.

ISBN 978-617-7863-23-5 (паперове видання)
ISBN 978-617-7863-24-2 (електронне видання)

Усі права застережено. All rights reserved
© 1934 by Irving Stone
© Renewed, 1961 by Irving Stone
© ТОВ «НФ», виключна ліцензія на видання,
оригінал-макет, 2020

ЗМІСТ

Пролог. Лондон

1. L'ange aux roupons	11
2. «Гупіль і Компанія»	14
3. Кохання творить кохання на власний лад	16
4. Може, не згадуватимемо про це?	20
5. Ван Гоги	23
6. Ви просто провінційний хам!	26
7. Рамсгейт і Айлворт	31

Частина перша. Борінаж

1. Амстердам	36
2. Кай	37
3. Нафталіновий священик-провінціал	41
4. Латина і грецька	43
5. Мендес да Коста	45
6. У чому більша сила?	49
7. Школа для проповідників	50
8. Чорнолиці	55
9. Хатина вуглекопа	58
10. Успіх!	62
11. Terril	65
12. Маркас	69
13. Урок з економіки	80
14. Обережно, крихке	82
15. Чорний Єгипет	85

16. Бог виходить	92
17. Банкрутство	93
18. Незначна пригода	95
19. Як художник художникові	97
20. Заходить Тео	107
21. Старий млин у Рейсвейку	110

Частина друга. Еттен

1. «Із цього можна прожити!»	119
2. Fou	123
3. Учень	126
4. Мейнгір Терстейг	131
5. Антон Мауве	137
6. Кай приїздить в Еттен	141
7. «Ні, ніколи, ніколи!»	153
8. Є такі міста, у яких доля завжди повертається до тебе спиною	158

Частина третя. Гаага

1. Перша студія	163
2. Крістіне	170
3. Незавершена робота	175
4. Чоловікові потрібна жінка	183
5. «Поквапся, починай продавати!»	186
6. Добро проростає в неочікуваних місцях	194
7. Savoir souffrir sans se plaindre	202
8. Немилосердний меч	211
9. Кохання	214
10. Святе сімейство	220
11. Тео приїздить у Гаагу	224
12. Батьки кумедні	229
13. L'art, c'est un combat	235
14. Так само, як і шлюб	240

Частина четверта. Ньюенен

1. Студія в парафіяльному будинку	248
2. Ткачі	250
3. Марго	252
4. «Кохати важливіше, ніж бути коханим»	256
5. «Куди бо підеш, туди й я»	260
6. Допит	268
7. «Твої роботи вже майже можна продавати, але...»	277
8. Їдці картоплі	281

Частина п'ята. Париж

1. «О, так, Париж!»	289
2. Вибух	293
3. «Навіщо бути графом, коли можна бути художником?»	298
4. Портрет первісної людини	303
5. Живопис має стати наукою!	311
6. Вечірка в Руссо	318
7. Бідака, який повісився	326
8. Мистецтво стало аморальним	332
9. Батечко Тангі	339
10. Малий бульвар	347
11. Мистецтво для робітників	351
12. Художня комуна	355
13. На південь, тільки на південь, до сонця!	363

Частина шоста. Арль

1. Землетрус чи революція?	368
2. Машина для малювання	373
3. Le Pigeon	376
4. Листоноша	381

5. Жовтий будинок	386
6. Майя	392
7. Приїзд Гогена	402
8. Звуки й лють	407
9. Fou-гоу	419
10. «У нашому суспільстві художник — це розбита посудина»	428

Частина сьома. Сен-Ремі

1. Вагон третього класу	432
2. Братерство fous	436
3. Стара шкапа є стара шкапа	443
4. «Я відкрив для себе живопис, не маючи вже ані зубів, ані сил»	446

Частина восьма. Овер

1. Перша персональна виставка	454
2. Спеціаліст з нервових розладів	462
3. Хто зуміє намалювати прощання?	468
4. Витриваліша земля	477
5. «І за життя й по смерті нерозлучні»	479

<i>Примітка</i>	482
-----------------------	-----

Пам'яті моєї матері, Полін Стоун

Пролог

Лондон

1

— **М**есьє Ван Гог! Час прокидатися!
Навіть уві сні Вінсент чекав на голос Урсули.
— Я не спав, мадемуазель Урсуло! — гукнув він.
— Спали-спали, — засміялася дівчина, — а от тепер не спите.
Він почув, як вона спускається сходами до кухні.
Вінсент підтягнув попід себе руки, відштовхнувся й вистрибнув з ліжка. У нього були широчезні плечі та груди, міцні, могутні руки. Він натягнув на себе одяг, линув з рукомийника трохи холодної води й нагострив бритву.
Вінсент любив щоденний ритуал гоління: широкою щокою від правої бакенбарди до куточка повних губ; правою половиною верхньої губи від ніздрі й назовні, а тоді лівою; потім — підборіддям, величезною округлою брилою теплого граніту.
Він утопив обличчя у вінку з брабантської трави й дубового листя, що лежав на шифон'єрці. Тео, брат Вінсента, зібрав його на пустищі поблизу Зюндерта й надіслав йому в Лондон. Пахощі рідної землі задали дню гарний початок.
— Месьє Ван Гог! — гукнула Урсула, ще раз постукавши у двері, — поштар приніс вам листа.
Розірвавши конверт, він упізнав материн почерк. «Любий Вінсенте, напишу тобі слівце, поки не вилетіло з голови».

Вінсент відчував, що лице в нього холодне й вологе, тож сховав листа в кишені штанів, щоб прочитати під час однієї з низки перерв від роботи в галереї Гупіль. Він зачесав назад довге й густе жовтаво-руде волосся, вдягнув накрохмалену білу сорочку з низьким комірцем і велику чорну краватку, зав'язав вузлом-четвіркою, а тоді спустився до сніданку й усмішки Урсули.

Урсула Луає і її мати, вдова парафіяльного священика з Провансу, тримали дитячий садок для хлопчиків у маленькому будиночку в саду на задньому подвір'ї. Урсулі було дев'ятнадцять: усміхнена, з круглими від подиву очима, з витонченим овалом обличчя у пастельних тонах і мініатюрною стрункою фігуркою. Вінсент любив дивитися, як відблиск сміху, немов барви надзвичайно яскравої парасолі, розливається її милим личком.

Урсула подавала до столу швидко, дрібними рухами, і жваво щebetала, поки він їв. Вінсенту був двадцять один, і він уперше в житті закохався. Перед ним простиралося ціле життя. Він вважав би себе щасливим, якби міг снідати навпроти Урсули до кінця своїх днів.

Урсула принесла скибочку підчеревини, яйце й горнятко міцного чорного чаю. Вона пурхнула на стілець з іншого кінця столу, пригладила каштанові кучері на потилиці й з усмішкою почала спритно передавати йому — одне за одним — сіль, перець, масло і підсмажений хліб.

— Ваша резеда почала потроху сходити, — сказала вона, облизавши губи. — Поглянете, поки не пішли до галереї?

— Так, — одказав він. — Ви зможете... тобто... чи не могли б ви мені показати?

— Який чудний! Сам висіяв резеду, а тепер не знає, де її шукати. — Вона мала звичку говорити про людей так, наче їх немає поруч.

Вінсент ковтнув повітря. Його манери, як і тіло, були важкими; здавалося, він не може дошукатися потрібних слів для Урсули. Вони вийшли на подвір'я. Стояв прохолодний квітневий ранок, але яблуні вже розквітли. Від дитсадка будинок Луає від-

діляв маленький сад. За кілька днів до того Вінсент висіяв маки й запашний горошок. Резеда пробивалася крізь землю. Вінсент і Урсула сиділи обіч від неї навпочіпки, ледве не торкаючись головами. Волосся Урсули від природи мало сильний запах.

— Мадемуазель Урсуло, — сказав він.

— Так? — вона відсунула голову, запитально до нього усміхаючись.

— Я... я... просто...

— Боже милий, та про що вже ви затинаєтеся? — спитала вона, підхопившись на ноги. Він пішов за нею до дверей дитячого садка.

— Скоро прийдуть мої *roupons**, — сказала вона. — Ви не спізнитесь до галереї?

— У мене ще є час. Стренду я дістануся за сорок п'ять хвилин.

Вона не знала, що сказати, зімкнула руки за потилицею і схопила крихітне пасмо волосся, яке не трималося на місці. Як на таку тендітну статуру, вона мала напрочуд пишні форми.

— А що з тією картиною Бранту, яку ви мені пообіцяли для дитсадка? — спитала вона.

— Я надіслав репродукцію одного ескіза до Цезаря де Кока в Париж. Він її для вас підпише.

— Ой, як чудово! — вона плеснула в долоні, хитнула стегнами, а потім знову заговорила до Вінсента. — Інколи, мес'є, але тільки інколи, ви буваєте таким чарівним.

Вона усміхнулася до нього очима й губами та зібралася йти. Він схопив її за руку.

— Я вже ліг спати, а тоді вигадав для вас ім'я, — сказав він. — Я назвав вас *l'ange aux roupons***.

Урсула відкинула голову назад і від душі засміялася.

— *L'ange aux roupons!* — вигукнула вона. — Піду розповім матері!

Урсула вивільнилася з його рук, засміялася через плече й побігла садом до будинку.

* Малята (фр.). — Тут і далі примітки перекладачки.

** Ангел з малятами (фр.).

2

Вінсент одягнув циліндр і рукавички й попрямував на центральну вулицю Клепгема. На такій відстані від серця Лондона будинки стояли віддалік один від одного. У кожному садку квітнув бузок, глід і лабурнум.

Була чверть на дев'яту; у Гупіль він мусив бути лише о дев'ятій. Хо́да у Вінсента була дуже швидка, а там, де будинки стояли густо, йому траплялося щораз більше підприємців, які прямували на роботу. Він відчував до них величезну приязність; вони також знали, як прекрасно бути закоханим.

Вінсент пройшовся набережною Темзи, перетнув Вестмінстерський міст, минув Вестмінстерське абатство й будинок парламенту і повернуv на Саутгемптон-стрит, 17, Стренд; там квартирувала лондонська галерея «Гупіль і Компанія», де продавали картини й виготовляли гравюри. Крокуючи головною залого з пухнастим килимом і розкішними шторами, він побачив полотно, де було зображено чи то п'ятиметрову рибину, чи то дракона, над яким висів чоловічок. Воно називалося «Архангел Михаїл перемагає Сатану».

— На столику з офортами лежить пакунок для тебе, — сказав Вінсенту один з продавців, коли той проходив повз.

Другу кімнату крамниці — після картинної зали з роботами Мілле, Ботона й Тернера — було відведено офорту й літографії. А продажі здійснювалися переважно у третій кімнаті, яка більше скидалася на приміщення для ведення справ, ніж інші дві. Вінсент зі сміхом пригадав жінку, котра зробила останню покупку напередодні.

— Щось мені аж ніяк не подобається ця картина, Гаррі, а тобі? — спитала вона чоловіка. — Цей пес дуже схожий на того, який того літа мене вкусив у Брайтоні.

— Послухайте, юначе, — сказав Гаррі, — чи варто нам брати пса? Пані через них тільки хвилюється.

Вінсент чудово розумів, що продає дуже поганий товар. Більшість відвідувачів анітрохи не знали на тому, що купують. Вони дорого платили за дешевий мотлох, але що йому до того? У нього була одна справа: дбати про прибутки зали естампів.

Він розгорнув пакунок з паризької філії Гупіль. Його надіслав Цезар де Кок з підписом: «Вінсентові й Урсулі Луає: *Les amis de mes amis sont mes amis**».

«Я освідчуся Урсулі сьогодні ввечері, коли вручатиму подарунок, — пробурмотів він сам до себе. — За кілька днів мені виповниться двадцять два, я заробляю п'ять фунтів на місяць. Чого чекати?»

У тиші підсобного приміщення Гупіль час спливав дуже швидко. У середньому Вінсент продавав п'ятдесят фотографій на день; і хоча він хотів би працювати з олійним живописом або гравюрами, йому було приємно приносити компанії стільки грошей. Він симпатизував колегам-продавцям, а ті — йому; вони згаяли чимало годин за приємними теревеннями про всілякі європейські штучки.

Юнаком Вінсент був трохи нетовариським і уникав спілкування. Люди думали, що він чудний, трохи дивакуватий. Та Урсула до невпізнання змінила його характер. Через неї йому закортіло бути симпатичним і подобатися іншим; вона змінила Вінсента, допомігши йому розгледіти добро у звичному візерунку повсякденності.

О шостій крамниця зачинялася. Містер Обах затримав Вінсента на виході.

— Твій дядько Вінсент Ван Гог написав мені про тебе, — сказав він. — Хоче знати, як тобі ведеться. Я з радістю відповів, що ти — один з найкращих продавців у крамниці.

— Це дуже люб'язні слова.

— Зовсім ні. Я волів би, щоб після літньої відпустки ти перейшов з підсобного приміщення до гравюр і літографій.

— Це стільки важить саме тепер, бо я... я одружуюся!

— Справді? Оце так новина! А коли?

— Напевно, цього літа, — про дату він ще не подумав.

— Що ж, хлопче, чудово. У першій половині року ти вже отримав підвищення, але, можливо, після повернення з весільної подорожі ми влаштуємо ще одне.

* Друзі моїх друзів — мої друзі (фр.).

3

— Я піду по картину, мадемуазель Урсуло, — сказав Вінсент після вечері, відсунувши стілець.

На Урсулі була сукня з модною вишивкою зеленувато-сірого кольору.

— А художник написав для мене щось приємне? — спитала вона.

— Так. Якщо ви принесете лампу, я повішу цю картину в дитячому садку.

Вона склала губи так, що їх кортіло поцілувати, і поглянула на нього скося.

— Я мушу допомогти матері. Може, за півгодини?

Він сперся ліктями на шифоньєрку у своїй кімнаті й поглянув у дзеркало. Вінсент нечасто думав про свою зовнішність — здавалося, що в Нідерландах це не має значення. Він зауважив, що порівняно з англійцями в нього громіздкі лице й голова. Очі глибоко сиділи в уцілинах горизонтальної скелі; ніс був рельєфний, широкий і прямий, мов гомілка; висота округлого, мов купол, чола дорівнювала відстані між густими бровами й повними губами; щелепи були широкі й міцні, шия — короткувата і груба, а масивне підборіддя — живий пам'ятник голландському характерові.

Він відвернувся від дзеркала й без діла всівся на краєчок ліжка. Виховували Вінсента строго. Він ще ніколи не кохав дівчину, ба навіть ніколи не дивився на дівчат і не брав участі в невимушеному обміні дотепами між людьми різної статі. У його любові до Урсули не було жодної пристрасті або жадання. Він був юним. Він був ідеалістом. Він уперше закохався.

Вінсент поглянув на годинник. Минуло лише п'ять хвилин. Здавалося, ті двадцять п'ять хвилин, що чекали попереду, ніколи не сплинуть. Він витягнув з матиного листа записку від брата Тео й перечитав її. Тео був на чотири роки молодшим за Вінсента й тепер працював на його місці в гаазькій філії Гупіль. Тео й Вінсент, як їхній батько Теодорус і дядько Вінсент, у юності були найближчими друзями.

Вінсент узяв книжку, поклав на неї аркуш паперу й написав Тео записку. З верхньої шухляди шифоньєрки він витягнув кіль-

ка замальовок набережної Темзи, фотографію «Дівчини з мечем» Жаке і вклав їх у конверт для Тео.

— Та що ж це! — вигукнув він уголос. — Я геть забув про Урсулу!

Вінсент поглянув на годинник — затримувався вже на п'ятнадцять хвилин. Він схопив гребінець, намагаючись розчесати сплутане руде волосся, взяв зі столу картину Цезаря де Кока й відчинив двері.

— Я думала, ви про мене вже забули, — сказала Урсула, коли він увійшов до вітальні. Вона клеїла паперові іграшки для своїх *poirons*. — Ви принесли мою картину? Можна подивитися?

— Спочатку я хотів би її повісити. Ви підготували лампу?

— Вона в матері.

Коли Вінсент повернувся з кухні, Урсула дала йому шарф кольору морської хвилі, щоб він накинув його їй на плечі. Вінсенту аж запаморочилося від шовковистого дотику. У садку пахло яблуневим цвітом. На стежині було темно, тож Урсула злегка, кінчиками пальців, торкнулася рукава його шорсткого чорного пальта. Вона перечепилася, міцніше схопилася за його руку й радісно засміялася з власної незграбності. Вінсент не розумів, що кумедного у спотиканні, але йому було приємно дивитися, як тіло дівчини, що сміється, рухається темною стежиною. Він притримав для Урсули двері дитсадка. Коли вона проходила повз, її витончене личко ледь не торкнулося його обличчя. Вона глибоко зазирнула йому в очі і, здавалося, дала відповідь на питання, яке ще не прозвучало.

Вінсент поставив лампу на стіл.

— Де мені повісити картину? — спитав він.

— Може, в мене над столом?

У кімнаті колишнього літнього будиночка стояло близько п'ятнадцяти низеньких столиків і стільчиків. В одному кінці кімнати була платформа, що тримала на собі стіл Урсули. Вони з Урсулою стояли пліч-о-пліч, шукаючи правильного місця для картини. Вінсент нервував; він випускав цвяшки з рук, не встигнувши навіть забити їх у стіну. Вона тихо і приязно з нього сміялася.

— Ну ви й незграбні, дайте сюди.

Дівчина підняла руки над головою, вправно рухаючи кожним м'язом тіла. Її жести були меткими й доладними. Там, у тьмяному світлі лампи, він хотів пригорнути її до себе й одними певними обіймами покласти край цій плутанині. Однак Урсула, яка часто його торкалася в темряві, усе рухалася й ніяк не зупинялася на одному місці. Він високо тримав лампу, поки вона читала присвяту. Урсула радісно плескала в долоні й розхитувалася. Дівчина стільки рухалася, що він за нею не встигав.

— Тобто він теж мій друг, правда ж? — спитала вона. — Мені завжди кортіло познайомитися із художником.

Вінсент намагався сказати щось лагідне, задати настрій для освідчення. У напівмороку Урсула повернулася до нього обличчям. У її очах були малесенькі відблиски лампи. Овал обличчя дівчини оповивала темрява; коли Вінсент побачив її червоні вологі губи на тлі ніжної світлої шкіри, у його естві ворухнулося щось таке, чого він не міг назвати.

Запала промовиста мовчанка. Вінсент відчув, як вона до нього лине, як чекає, що він вимовить ті непотрібні слова кохання. Він кілька разів облизав губи. Урсула повернула голову, зазирнула йому у вічі через трохи підняте плече й вибігла у двері.

Від страху змарнувати цю можливість Вінсент побіг за нею. Вона на мить зупинилася під яблуною.

— Урсуло, благаю.

Вона повернулася і, здригаючись, поглянула на нього. Уже проступилися холодні зорі. Ніч була непроглядна. Лампу він не взяв. Єдине світло — тьмянний відблиск кухонного вікна. Він відчував пахощі її волосся. Вона міцно загорнулася в шарф, перехрестивши руки на грудях.

— Вам холодно, — сказав він.

— Так. Ліпше нам уже зайти.

— Ні! Благаю вас, я... — Він став у неї на шляху.

Вона сховала підборіддя в теплий шарф і підняла на нього великі здивовані очі.

— Боюся, месє Ван Гог, що я нічого не розумію.

— Я тільки хотів поговорити. Розумієте... я... просто...

— Прошу вас, не зараз. Я вже тремчу від холоду.

— Думаю, вам слід про це знати. Сьогодні мене підвищили... Мене переводять до зали з літографіями... Це вже друге підвищення за рік.

Урсула зробила крок назад, скинула із себе шарф і твердо стояла в нічній темряві; тепер їй було тепло навіть непокритою.

— Що саме ви хочете мені сказати, месьє Ван Гог?

Відчувши в її голосі холодок, він проклинав себе за недоладність. Зненацька його емоції вщухли: тепер він був спокійним і зібраним. Вінсент подумки перебрав різні інтонації, зупинившись на тій, яка здалася найдоречнішою.

— Урсуло, я хочу сказати те, що ви й самі знаєте. Що я кохаю вас усім серцем і зможу бути щасливим тільки тоді, коли ви станете моєю дружиною.

Вінсент зауважив, наскільки її вразило його неочікуване самовладання. Він думав, чи не слід, бува, пригорнути її до себе.

— Вашою дружиною! — голос Урсули став дзвінкішим. — Але, месьє Ван Гог, це неможливо!

Він кинув на неї погляд з-під брів, що нагадували гірські скелі. Тепер вона чітко бачила його очі в темряві.

— Боюся, зараз вже я нічого не...

— Як дивно, що ви не знаєте. Я вже понад рік заручена.

Вінсент не розумів, скільки він уже отак стоїть, що думає й відчуває.

— Хто він? — понуро спитав Вінсент.

— Як, ви не знайомі з моїм нареченим? Він раніше жив у вашій кімнаті. Я думала, ви знаєте.

— Звідки я міг знати?

Вона піднялася навшпиньки, позираючи у бік кухні.

— Ну, я... я... думала, вам хтось розповів.

— Чому ви приховували це від мене понад рік, знаючи, що я у вас закохуюсь? — Тепер у його голосі не було сумніву і незв'язності.

— Хіба я винна, що ви закохалися? Я просто хотіла з вами дружити.

— Він приїздив, коли я був у будинку?

— Ні. Він у Вельсі. Приїде до мене в літню відпустку.

— То ви не бачилися вже понад рік? Отже, ви про нього забули! Тепер ви кохаєте мене!

Вінсент пустив здоровий глузд і обережність за вітром, притиснув її до себе і грубо поцілував у губи, які цього не бажали. Він відчув її вологі губи, їхній смак, пахощі її волосся — у ньому збурилася вся сила кохання.

— Урсуло, ви його не кохаєте. Я вас не відпущу. Ви станете моєю дружиною. Я не переживу, якщо втрачу вас. Я не зупинюся, поки ви про нього не забудете й не вийдете заміж за мене!

— Вийду за вас заміж! — скрикнула вона. — Мені що, виходити заміж за кожного, хто в мене закохається? Тепер відпустіть, чуєте? Інакше я покличу на допомогу.

Вона випручалася і, задихаючись, побігла темною стежкою. Відбігши від нього, обернулася і прошепотіла слова, котрі вразили його, немов крик.

— Рудий дурень!

4

Наступного ранку ніхто його не покликав. Він виповз із ліжка, як у напівсні. Черкнув бритвою по обличчю, недоголивши в кількох місцях. Урсула не прийшла на сніданок. Він вирушив у центр міста, до Гупіль. Проходячи повз тих самих чоловіків, котрих бачив напередодні, Вінсент зауважив, що вони змінилися. Вони скидалися на самітників, що поспішають на свою нікчемну роботу.

Він не бачив, як цвіте лабурнум, не бачив і цвіту каштанів, висаджених уздовж дороги. Сонце сяяло ще яскравіше, ніж напередодні. Але Вінсент цього не відав.

За день він продав двадцять кольорових *épreuves d'artiste** «Венери Анадіомени» Енгра. Продаж цих малюнків приніс Гупіль непоганий прибуток, але Вінсент більше не відчував насолоди від заробляння грошей для галереї. До покупців він ставився дуже нетерпляче. Вони не просто не відрізняли хороше мистецтво від поганого — здавалося, у них був справжній хист до вибору штучного, банального й дешевого.

* Пробний відтиск (фр.).

Інші продавці ніколи не вважали Вінсента життєрадісним хлопчиною, але він дуже старався бути приємним і люб'язним.

— Як вважаєш, що тривожить члена славетного сімейства Ван Гогів? — питав один продавець іншого.

— Напевно, встав не з тієї ноги.

— Та турбот у нього, звісно, стільки, що й не перелічити. Його дядькові, Вінсенту Ван Гогу, належить половина галерей Гупіль у Парижі, Берліні, Брюсселі, Гаазі й Амстердамі. Старий уже слабкий і бездітний; усі говорять, що половину капіталу він віддасть цьому хлопчині.

— Комуś як мед, то вже ложкою.

— А це ще тільки половина історії. Його дядько Гендрік Ван Гог — власник великих художніх крамниць у Брюсселі й Амстердамі, а інший дядько, Корнеліс Ван Гог, очолює найбільший торговий дім у Нідерландах. Що ж, Ван Гоги — найвеличніша династія торговців картинами в Європі. Колись наш рудий дружок із сусідньої зали, можна сказати, здобуде контроль над мистецтвом континентальної Європи!

Того вечора, увійшовши до їдальні Луає, він побачив, як Урсула півголосом говорить з матір'ю. Щойно він зайшов, вони зупинилися посередині речення.

Урсула вибігла на кухню. «Добрий вечір», — мовила мадам Луає із цікавим блиском в очах.

Вінсент повечеряв за великим столом на самоті. Удар Урсули оглушив його, але не здолав. Миритися з її відмовою він не збирався. Він зробить так, що вона викине іншого з голови.

Минув майже тиждень, поки Вінсент зміг поговорити з Урсулою, дочекавшись, щоб вона достатньо довго простояла на одному місці. За цей тиждень він дуже мало їв і спав, його незворушність змінилася на неспокій. Вінсентові продажі в галереї впали. Зелень в очах вилиняла, лишилася тільки зболена синь. Йому ще ніколи не було так тяжко добирати слова, коли він хотів заговорити.

Після великої вечері в неділю Вінсент вийшов слідом за нею в садок.

— Мадемуазель Урсуло, — сказав він, — пробачте, що я тоді вас так налякав.

Вона поглянула на нього великими холодними очима, немов дивуючись, що він за нею пішов.

— Байдуже. Це не має значення. Може, не згадуватимемо про це?

— Мені дуже хотілося б не згадувати про те, як грубо я з вами повівся. Але ж я казав правду.

Він наблизився до неї на крок. Вона відступила.

— Навіщо знову про це говорити? — спитала Урсула. — Я вже зовсім забула про цей епізод. — Вона відвернулася й пішла стежиною. Він побіг за нею.

— Я мушу знову про це сказати. Урсуло, ви не розумієте, як я вас кохаю! Ви не знаєте, як я мучився весь тиждень. Навіщо ви від мене тікаєте?

— Ходімо до будинку. Здається, мати чекає гостей.

— Ви не можете справді кохати того іншого чоловіка. Якби ви його кохали, я побачив би це у ваших очах.

— Боюся, у мене більше немає часу. Коли ви казали, що поїдете додому у відпустку?

Він ковтнув повітря.

— У липні.

— Як зручно. У липні наречений приїде під час відпустки до мене, тож нам знадобиться його колишня кімната.

— Я ні за що не віддам вас йому, Урсуло!

— Вам доведеться поставити на цьому крапку — та й по всьому. А якщо ні, то мати сказала, що ви можете шукати нове житло.

Протягом наступних двох місяців він намагався її переконати. До Вінсента повернувся колишній характер: якщо він не міг бути з Урсулою, то волів лишитися на самоті, аби ніхто не заважав думати про неї. Він грубо ставився до людей у крамниці. Те світло, що пробудило кохання Урсули, згасло, і Вінсент знову став похмурим непривітним хлопчиною, яким його знали батьки в Зюндерті.

Настав липень, а з ним і відпустка. Він не хотів їхати з Лондона на два тижні. Йому здавалося, що Урсула не зможе покохати іншого, поки він у будинку.

Вінсент увійшов до вітальні. Там сиділа Урсула з матір'ю. Вони обмінялися багатозначними поглядами.

— Я поїду з одним саквояжем, мадам Луає, — сказав він. — Нехай у кімнаті все лишається так, як є. Ось гроші за два тижні моєї відсутності.

— Гадаю, краще вам забрати всі речі, месьє Ван Гог, — відповіла мадам.

— Чому ж?

— Вашу кімнату зайнято з ранку понеділка. Нам здається, що вам ліпше жити деінде.

— Нам?

Вінсент повернувся й поглянув на Урсулу з-під високого гребеня брів. Він не хотів нічого сказати цим поглядом. У ньому було лише питання.

— Так, нам, — відповіла мати. — Наречений моєї доньки написав, що хоче, аби ви покинули наш дім. Боюся, месьє Ван Гог, ліпше було б вам узагалі не приїздити.

5

Теодорус Ван Гог приїхав кінним екіпажем на станцію у Бреді зустрічати сина. Він був одягнений у важке чорне пальто священика, широкий жилет із закатами, накрохмалену білу сорочку й величезну краватку-метелик, що затуляла усе, крім вузької смужки високого комірця. Окинувши батька побіжним поглядом, Вінсент зрозумів, що успадкував дві риси його обличчя: права повіка Теодоруса опускалася нижче за ліву й дужче затуляла око; ліва половина губ утворювала тонку напружену смужку, а права була повною й чуттєвою. У нього були смиренні очі; у них читалося лише: «Ось я».

Нерідко в Зюндерті казали, що пастор Теодорус, вдягнувши шовковий циліндр, іде чинити добрі справи.

Він до самої смерті не міг збагнути, чому не домогся більшого успіху. Теодорусу здавалося, що його давно вже мали б поставити за важливу катедру десь в Амстердамі або Гаазі. Парафіяни називали його люб'язним пастором, він був освіченим, щиро-сердим, мав високі духовні чесноти й невтомно служив Богові. Та попри це його на двадцять п'ять років забули у крихітному

Зюндерті. Він був єдиним із шести братів Ван Гогів, хто не прославився на всю країну.

Дерев'яний фахверковий будиночок у Зюндерті, де народився Вінсент, розташовувався навпроти ринкового майдану і *stadhuis**. Позаду кухні був садок з акаціями й низкою вузьких стежок, що вилися поміж доглянутих квітників. Церква розміщувалась у крихтій дерев'яній споруді, захованій у деревах за садом. На кожній боковій стіні було по готичному віконцю з простого скла, на дерев'яній долівці стояло з десяток жорстких лав, а до дощок було прибито металеві грілки. У глибині були сходи, що вели нагору, до механічного органа. То було просте і строге місце поклоніння Богові, пронизане духом Кальвіна й Реформації.

Анна Корнелія, мати Вінсента, визирала з вікна, що виходило на вулицю, й відчинила двері, перш ніж екіпаж зупинився. З любов'ю й ніжністю притиснувши сина до пишного лона, вона відчула, що з її хлопчиком щось негаразд.

— *Mijn lieve zoon*** — прошепотіла вона. — Мій Вінсенте.

Її очі — коли сині, а коли зелені — завжди були широко розплющеними; вони пронизували людину наскрізь з обережною цікавістю, але не судили занадто суворо. З плином років складка, що пролягла від ніздрів до куточків губ, поглиблювалася; що виразнішою вона ставала, то сильнішим було враження, наче жінка трошки всміхається.

Анна Корнелія Карбентус була родом з Гааги, а її батько мав титул «королівського палітурника». Справа Вільяма Карбентуса процвітала, а коли йому доручили опрацювати першу Конституцію Нідерландів, про нього дізналася вся країна. Його доньки, старша з яких вийшла заміж за дядька Вінсента Ван Гога, а молодша — за знаного отця Стрікера з Амстердама, були *bien élevés****.

Анна Корнелія була добра жінка. Вона не бачила у світі зла, та й не знала про нього. Знала вона лише про слабкість, спокусу,

* Ратуша (нід.).

** Любий сину (нід.).

*** Добре виховані (фр.).

злидні й біль. Теодорус Ван Гог також був добрим чоловіком, але він уповні розумів зло й засуджував його до останньої краплини.

Осередком домівки Ван Гогів була їдальня, а великий стіл, коли з нього прибирали посуд після вечері, — осередком життя родини. Усі збиралися за ним навколо привітного каганця, щоб провести вечір. Анна Корнелія хвилювалася через Вінсента: він схуд і став дратівливим.

— Щось трапилося, Вінсенте? — спитала вона після вечері. — Щось твій вигляд мені не подобається.

Вінсент кинув поглядом на інший кінець столу, де сиділи Анна, Елізабет і Віллемін — троє зовсім чужих дівчат, котрим випало бути його сестрами.

— Ні, — одказав він, — усе гаразд.

— Тобі подобається в Лондоні? — спитав Теодорус. — Якщо ні, я поговорю з дядьком Вінсентом. Думаю, він міг би тебе перевести до котроїсь із крамниць у Парижі.

Вінсент рознервувався.

— Ні, ні, не треба цього робити! — вигукнув він. — Я не хочу їхати з Лондона, я... — далі трохи заспокоївся, — я певен: якщо дядько Вінсент захоче мене кудись перевести, то сам про це подумає.

— Як побажаєш, — сказав Теодорус.

«Та дівчина, — подумала Анна Корнелія. — Тепер зрозуміло, що не так з його листами».

На пустищі поблизу Зюндерта де-не-де росли соснові ліси й дубові гаї. Щодня Вінсент на самоті гуляв полями, зазираючи у ставки, якими було рясно всіяне пустище. Насолоду він відчував лише від малювання: наробив чимало замальовок саду, ринку, що його можна було побачити в суботу по обіді з вікна батьківського дому, і дверей їхнього будинку. Це дозволяло йому якийсь час не думати про Урсулу.

Теодоруса завжди засмучувало те, що найстарший син не пішов його шляхом. Вони навідалися до хворого парафіянина, а увечері, переїжджаючи пустище дорогою додому, спустилися з екіпажа і трохи пройшлися. Багряне сонце опускалося за сосни, вечірнє небо відбивалося у ставках, а кольори пустища й жовтого піску гармонійно поєднувалися.

— Мій батько був пастором, Вінсенте, і я завжди сподівався, що ти продовжиш цей шлях.

— Чому ти думаєш, що я прагну змін?

— Я просто кажу, а раптом тобі захочеться... Ти міг би жити з дядьком Яном в Амстердамі, поки навчатимешся в університеті. А отець Стрікер запропонував узяти твоє навчання на себе.

— Ти радиш мені піти з Гупіль?

— Ні, у жодному разі. Але все-таки, якщо тобі там не до душі... Буває так, що люди змінюються.

— Я знаю. Але йти з Гупіль не збираюся.

У день від'їзду до Лондона мати з батьком відвезли його до Бреди.

— Писати тобі на ту саму адресу, Вінсенте? — спитала Анна Корнелія.

— Ні. Я переїжджаю.

— Я радий, що ти полишаєш Луає, — сказав батько. — Ця родина ніколи мені не подобалася. У них забагато таємниць.

Вінсент заляк. Мати накрила долоню Вінсента своєю теплою долонею й тихенько промовила, щоб Теодорус не чув:

— Не журися, любий. Тобі буде ліпше з якоюсь хорошою нідерландкою — але згодом, згодом, коли себе зарекомендуєш. Від тієї Урсули тобі не буде добра. Вона не для тебе.

Він не розумів, звідки мати дізналася.

6

Повернувшись до Лондона, він винайняв мебльовану кімнату на Кенсінгтон-Нью-Роуд. Власницею була мініатюрна жіночка, котра щодня кудись ішла о восьмій вечора. У будинку ставало тихо-тихо. Щовечора Вінсента роздирав жорстокий конфлікт: він прагнув побігти прямісінько до Луає. Він зачинявся в кімнаті й твердо присягався, що ляже спати. Та вже за п'ятнадцять хвилин невідь-як опинявся на вулиці, поспіхом біжучи до Урсули.

За один квартал від Урсулиного будинку йому здавалося, що він відчуває її присутність. Це було мукою: Вінсент відчував Ур-

сулу, але вона була для нього недосяжною. Проте сидіти в Айві-Котеджі, не маючи змоги потрапити хоч у півтінь цієї особи, від якої ніде немає порятунку, було в тисячу разів тяжче.

Від болю з ним почало відбуватися щось дивне. Він став відчувати біль інших. Вінсент втратив терпимість до всього дешевого й підкреслено успішного в довколишньому світі. Він більше не мав жодної цінності для галереї. Коли покупці цікавилися його думкою про той чи той естамп, він недвозначно називав його жакливим, тож вони нічого не купували. Правдивість і глибину емоцій Вінсент бачив лише на тих картинах, автори яких змальовували біль.

У жовтні до галереї навідалася огрядна пані з високим мереживним комірцем, високо піднятими грудьми, у соболиній шубі та круглому оксамитовому капелюсі із синім пером і попросила показати кілька малюнків для свого нового маєтку. Вона підійшла до Вінсента.

— Мені потрібне найкраще, що у вас є, — сказала жінка. — Про витрати можете не турбуватися. Ось розміри. У вітальні — дві суцільні стіни по п'ятнадцять метрів, на іншій стіні — два вікна з проміжком між...

Ледь не до самісінького вечора він намагався продати їй граюри за картинами Рембрандта, прекрасну репродукцію сцени на воді у Венеції Тернера, літографії за роботами Тейса Маріса й фотографії музейних картин Коро і Добіньї. У цієї жінки був залізний потяг до найгірших зразків образотворчого мистецтва з будь-якої групи робіт, що пропонував Вінсент. Не гірш їй вдавалося з першого погляду відкидати — і доволі категорично — усе, що він вважав справжнім. З плином годин ця пишнотіла, подитячому зверхня жінка стала для Вінсента бездоганним уособленням міщанства й купецького життя.

— Ось! — самовдоволено вигукнула вона. — Здається, я зробила непоганий вибір.

— Навіть якби ви обирали із заплющеними очима, — сказав Вінсент, — гірше вже не було б.

Жінка тяжко підхопилася й перекинула широку оксамитову спідницю на один бік. Вінсент немов побачив, як її кров запуль-

сувала від високо піднятих грудей до шиї під мереживним комірцем.

— Та ви! — вигукнула вона. — Та ви просто... просто провінційний хам!

Вона вилетіла з кімнати, а високе перо на її капелюсі тим часом розхитувалося то вперед, то назад.

Містер Обах не тямився від гніву.

— Дорогий мій Вінсенте, — його голос підвищувався, — що з тобою сталося? Ти зірвав найбільший продаж тижня, та ще й принизив цю жінку!

— Містере Обах, ви не могли б дати відповідь на одне питання?

— На яке? Я теж маю до тебе кілька питань.

Вінсент відсунув естампи тієї жінки й сперся руками на край столу.

— Скажіть, яке людині може бути виправдання, коли вона марнує своє єдине життя на продаж дуже поганих малюнків дуже дурним людям?

Обах навіть не збирався відповідати.

— Якщо так триватиме й надалі, — сказав він, — я напишу твоєму дядькові, щоб він перевів тебе до іншої філії. Мені не треба, щоб ти псував торгівлю.

Вінсент відмахнувся рукою від неприємного запаху з рота Обаха.

— Як можна стільки заробляти на продажі такого непотребу, містере Обах? І чому сюди можуть прийти лише ті, хто на справжнє мистецтво навіть дивитися не хоче? Може, вони зашкарубли, бо мають гроші? І чому незаможні люди, котрі справді цінують добре мистецтво, не мають ані копійчини, щоб купити собі картинку на стіну?

Обах поглянув на нього з подивом.

— Це що — соціалізм?

Удома Вінсент узяв до рук томик Ренана й відкрив на сторінці із закладкою. «Щоб гідно жити в цьому світі, — прочитав він, — потрібно пожертвувати собою. Людина приходить у світ не лише для того, щоб бути щасливою, не тільки для того, щоб бути чесною; вона приходить у світ, щоб творити добро для всьо-

го людства, сягнути благородства й підвестися над буденністю, серед якої збігає життя ледь не кожної особи».

Приблизно за тиждень до Різдва Луає поставили у вікні, що виходило на вулицю, акуратну ялинку. Два дні по тому, проходячи повз, Вінсент побачив, що будинок світиться, а в парадні двері заходять сусіди. Він чув, як зсередини лунають голоси і сміх. Луає влаштували різдвяну вечірку. Вінсент побіг додому, поквапом поголився, вдягнув чисту сорочку з краваткою й чимдуж побіг назад, у Клепгем. Йому довелося кілька хвилин перечекати внизу, біля сходів, щоб вирівняти подих.

Стояла різдвяна пора; у повітрі витав дух доброти і прощення. Вінсент піднявся сходами. Постукав молоточком на дверях. Він почув, як у залі лунають знайомі кроки, а знайомий голос щось відповідає людям у вітальні. Двері відчинилися. На його обличчя пролилося світло лампи. Він поглянув на Урсулу. Вона була одягнута в зелену сукню-полонез без рукавів, з великими бантами й каскадами мережива. Він ще ніколи не бачив її такою гарною.

— Урсуло, — мовив він.

На її обличчі відбилосся все сказане Вінсентові в саду. Поглянувши на неї, він усе згадав.

— Забирайтеся геть, — сказала дівчина.

Вона гримнула дверима в нього перед носом.

Наступного ранку він відплив до Нідерландів.

Різдво було найгарячішою порою в галереях Гупіль. Містер Обах написав дядьку Вінсентові, що його племінник узяв відпустку «з вашого дозволу», та й по всьому. Дядько Вінсент вирішив перевести племінника до головної галереї на Рю-Шаптал у Парижі.

Вінсент спокійно сповістив, що ставить крапку на продажі картин. Це приголомшило і глибоко вразило дядька. Він заявив, що вмиває руки. Після свят дядько узяв невелику паузу від умивання рук, щоб улаштувати свого тезка продавцем у книгарні «Блюссе і Браам» у Дордрехті. Відтоді шляхи двох Вінсентів Ван Гогів більше не перехрещувалися.

У Дордрехті Вінсент пробув майже чотири місяці. Він не був ані щасливим, ні нещасним, не спізнав ані успіху, ані невдачі.

Просто був собі деінде. Якось увечері Вінсент сів на останній поїзд з Дордрехта в Ауденбос, а далі пішки вирушив додому, в Зюндерт. Було приємно опинитися на пустищі і вдихати холодні, колючі запахи ночі. Попри пільму Вінсент міг роздивитися соснові ліси й болота, що розкинулися, скільки сягало око. Це нагадало йому естамп Бодмера, котрий висів у батьковому кабінеті. Небо затягнули хмари, але крізь них пробивалося сяйво нічних зірок. Церковного цвинтаря в Зюндерті Вінсент дістався рано-вранці; віддалік він чув, як на темних полях молодій кукурудзи виспівують жайвори.

Батьки розуміли, що в його житті непростий період. Улітку родина переїхала за кілька кілометрів — до Еттена, маленького ринкового містечка, де Теодоруса призначили пастором. Там був великий майдан, обсаджений в'язами, і паротягове сполучення з важливим містом — Бредою. Для Теодоруса це стало невеличким підвищенням.

З початком осені знову настав час приймати рішення. Урсула ще не вийшла заміж.

— Уся ця торгівля не для тебе, Вінсенте, — сказав батько. — Серце веде тебе до служіння Господу.

— Знаю, тату.

— Чому ж ти тоді не поїдеш навчатися в Амстердам?

— Мені хотілося б, але...

— У твоєму серці й досі живе сумнів?

— Так. Зараз я не можу пояснити. Дай мені ще трохи часу.

Повз Еттен проїжджав дядько Ян.

— У моєму домі в Амстердамі на тебе чекає кімната, Вінсенте, — сказав він.

— Отець Стрікер написав, що потурбується про хороших викладачів для тебе, — додала мати.

Коли Урсула подарувала Вінсентові біль, він почувався найзнедоленішим у цілому світі. Він знав, що найкращу освіту зможе здобути в Амстердамському університеті. Родини Ван Гогів і Стрікерів приймуть його, заохочуватимуть, допоможуть грошима, книгами і співчуттям. І все-таки він ніяк не міг почати з чистого аркуша. Урсула й досі була в Лондоні — неодружена.

У Нідерландах Вінсент утратив зв'язок з нею. Він замовив кілька англійських газет, відповів на низку оголошень і зрештою влаштувався вчителем у Рамсгейті, портовому містечку, розташованому за чотири з половиною години потягом від Лондона.

7

Школа містера Стоукса розміщувалася на майдані, у центрі якого була велика галявина, огорожена залізними рейками. У тій школі навчалися двадцять чотири хлопчики віком від десяти до чотирнадцяти років. Вінсент мав викладати їм французьку, німецьку й нідерландську, пильнувати після уроків, а щотижня — у суботу ввечері — допомагати з обмиванням. Йому надавали житло й харчування, але нічого не платили.

Рамсгейт був невеселим місцем, котре, втім, пасувало до його настрою. Сам того не розуміючи, Вінсент полюбив свій біль, наче милого друга; через той біль Урсула постійно була поряд. Якщо він не міг бути з коханою дівчиною, йому було байдуже, де бути. Вінсент просив лише про одне: щоб ніхто не ставав між ним і тим тятарем, котрий Урсула звалила на його тіло й мозок.

— Чи не могли б ви заплатити мені бодай невеличку суму, містере Стоукс? — спитав Вінсент. — Щоб вистачило на тютюн і одяг?

— Ні, у жодному разі, — відповів Стоукс. — Я можу знайти вдосталь учителів за житло й харчування.

Першої ж суботи Вінсент зрання вирушив з Рамсгейта до Лондона. Дорога була довгою, а до самого вечора стояла спека. Зрештою він дістався Кентербері. Вінсент перепочив у затінку старезних дерев, що обрамлювали середньовічний собор. Після невеликої перерви він вирушив далі, зупинившись під великими березами і в'язами біля ставу. Там Вінсент проспав до четвертої ранку: його розбудив пташиний спів. По обіді він дістався Чатема, побачивши вдалині, поміж напівзатоплених лугів у низинах, поцятковану кораблями Темзу. Надвечір Вінсент увійшов до знайомих околиць Лондона і попри втому похапцем побіг до будинку Луає.

Варто було йому побачити будинок Урсули, як його охопило відчуття зв'язку з нею — те, заради чого він повернувся до Англії. Тут вона й досі належала йому, бо він її відчував.

Вінсент ніяк не міг притишити гучне серцебиття. Він прихилився до дерева, відчуваючи тупий біль, який не опишеш словами. Згодом світло у вітальні Урсули згасло, у її спальні також. Будинок оповила темрява. Вінсент відірвався від дерева і змучено пошкитильгав вулицею Клепгем. Коли будинок зник з видного кола, Вінсент зрозумів, що знову її втратив.

Уявляючи собі шлюб з Урсулою, він уже не думав про неї як про дружину успішного торговця картинами. Вінсент думав про неї як про віддану й покірну дружину проповідника, котра працює з ним пліч-о-пліч у нетрях і служить злидненним.

Ледь не щотижня Вінсент намагався пішки ходити в Лондон, але вчасно повертатися на уроки в понеділок було складно. Бувало й таке, що він ішов усю п'ятницю й вечір суботи, щоб лише побачити, як у неділю вранці Урсула виходить з дому до церкви. У нього не було грошей на їжу або притулок, тож з настанням зими Вінсент почав мучитися від холоду. Після повернення до Рамсгейта в понеділок на світанку його били дрижаки, він був виснажений і зголоднілий. Після цього Вінсент одужував цілий тиждень.

За кілька місяців він улаштувався на кращу посаду в методистській школі містера Джонса в Айлворті. Містер Джонс був священиком із чималою парафією. Він узяв Вінсента вчителем, але невдовзі зробив його власним помічником.

Вінсентові знову довелося змінити всі свої уявлення. Тепер Урсула мала стати не дружиною проповідника, який трудитьсядесь у нетрях, а дружиною сільського священика, котра допомагає чоловікові в парафії, як-от його мати допомагала батькові. Він бачив, як Урсула схвально на нього дивиться й радіє, що він покинув легковажне життя продавця в Гупіль і почав працювати на благо людей.

Вінсент не дозволяв собі осягнути, що до весілля Урсули лишається дедалі менше. У його уяві той інший чоловік ніколи не був реальним. Причину відмови Урсули Вінсент убачав

у тому, що має певний ґандж — ґандж, котрому він мусить якось зарадити. А хіба ж на те існує ліпша рада, ніж служіння Господу?

Бідні учні містера Джонса були з Лондона. Директор дав Вінсентові адреси їхніх батьків і послав пішки в Лондон — збирати гроші за навчання. Вінсент відшукав їх у самому центрі району Вайтчепел. На вулицях смерділо нечистотами, великі родини збивалися в холодних кімнатчинах-пустках, а з кожної пари очей прозирали голод і неміч. Хтось із батьків вимінював заражене м'ясо, яке було заборонено продавати на звичайних ринках. Вінсент побачив чимало родин, які тремтіли, вдягнені у дрантя, а на вечерю їли схожу на помії юшку, черствий окраєць хліба і протухле м'ясо. До самої ночі він слухав їхні історії про скруту і злидні.

Вінсент зрадив тій мандрівці до Лондона як нагоді дорогою додому пройти повз будинок Урсули. Проте нетрі Вайтчепела витіснили її з його голови, тож він забув зайти у Клепгем. До Айлворта містеру Джонсу він приніс лише один мідяк.

Якось у четвер під час вечірньої служби священник нахилився до свого помічника, вдаючи втому.

— Щось я сьогодні страшенно стомився, Вінсенте. Ти ж увесь час писав проповіді, так? То послухаймо одну. Я хочу побачити, який з тебе вийде священник.

Здрагаючись, Вінсент виліз за катедру. Його обличчя стало червоним, він не знав, куди подіти руки. Голос хрипів і зривався. Йому довелося вишукувати в пам'яті завершені фрази, так ошатно викладені на папері. Проте він відчував, як з-під перекручених слів і недоладних рухів пробивається його дух.

— Молодець, Вінсенте, — сказав містер Джонс. — Наступного тижня підеш до Річмонда.

Стояв світлий осінній день, іти з Айлворта в Річмонд було приємно. У воді відбивалися синє небо й величезні каштани, огорнені жовтим листям. Мешканці Річмонда написали містеру Джонсу, що їм сподобався той молодий нідерландський проповідник, тож добрий чоловік вирішив дати Вінсентові шанс. Церква містера Джонса в Тернґем-Грін була впливовою, парафія —

великою й вимогливою. Якщо Вінсент прочитає вдалу проповідь там, він зуміє проповідувати за будь-якою катедрою.

Для тексту проповіді Вінсент обрав псалом 119, вірш 19: «Я — на землі чужинець, не крий від мене велінь твоїх»^{*}. Говорив він просто й натхненно. Його молодість, запал, міць важких рук, масивна голова і проникливий погляд справили на парафіян глибоке враження.

Багато людей підійшло до нього, щоб подякувати за сказане. Він стискав руки й усміхався, неначе в мареві. Коли всі пішли, Вінсент вислизнув із чорного ходу й вирушив до Лондона.

Насувалася гроза. Він забув капелюх і пальто. Темза була жовтавого кольору, передовсім біля берегів. На горизонті видніла краплина світла, а над нею — величезні сірі хмари, з яких проливалися косі струмені дощу. Він змок до останньої нитки, але ішов з карколомною швидкістю.

Нарешті успіх! Він знайшов себе! Він міг покласти цю перемогу до ніг Урсули, розділити її з нею.

Дощ прибив куряву до білої стежини, розхитував кущі глоду. Віддалік виднілося місто, немов з гравюри Дюрера, — місто з вежами, млинами, шиферними дахами й будинками в готичному стилі.

Вінсент тяжко проривався до Лондона, по його обличчю стікала вода, а в черевиках хлюпало. Будинку Луає він дістався вже надвечір. Запали сірі бляклі сутінки. Він чув, що десь удалині лунає музика — грали скрипки — і не міг зрозуміти, що відбувається. У кожній кімнаті будинку горіла лампа. На вулиці під дощем стояло кілька екіпажів. Вінсент побачив, що у вітальні танцюють люди. Під великою парасолею, заховавшись від дощу, сидів старий візник.

— Що тут відбувається? — спитав він.

— Либонь, хтось одружується.

Вінсент притулився до екіпажа; вода струмочками стікала з його рудого волосся на обличчя. Згодом парадні двері прочинилися. З них було видно Урсулу і якогось високого стрункого

^{*} Тут і далі Біблію цитовано в перекладі Івана Хоменка.

чоловіка. Натопт людей висипав з вітальні на ганок, сміючись і жбурляючи рис.

Вінсент прокрався до затіненого боку екіпажа. Урсула із чоловіком сіли всередину. Візник хльоснув коней батогом. Вони повільно рушили. Вінсент ішов слідом і притиснувся обличчям до залитого дощем віконця. Урсула лежала в міцних обіймах чоловіка, припавши до нього вустами. Екіпаж набрав швидкість й поїхав.

У душі Вінсента обірвалося щось тонке — зникло, неначе й не було. Чари розвіялися. Він навіть не думав, що буде так легко.

Під зливою він подолав нелегкий шлях назад в Айлворт, зібрав речі й назавжди покинув Англію.

ЧАСТИНА ПЕРША

БОРІНАЖ

1

Віце-адмірал нідерландського флоту Йоганнес Ван Гог, офіцер найвищого рангу, стояв на ганку біля просторого службового будинку поза військовою корабельнею. З нагоди приїзду небожа він убрався в парадну уніформу із золотими еполетами на кожному плечі. Над характерним для Ван Гогів масивним підборіддям нависав грубий прямий ніс, що зустрічався з округлим виступом лоба.

— Я тішуся, що ти приїхав, Вінсенте, — сказав він. — Коли мої діти одружилися й виїхали, у будинку стало дуже тихо.

Вони піднялися широкими крученими сходами, а потім дядько Ян рвучко прочинив двері. Вінсент увійшов до кімнати й поставив валізу. Велике вікно виходило на корабельню. Дядько Ян присів на край ліжка, намагаючись виглядати настільки невимушено, наскільки дозволяє гаптований золотом одяг.

— Я зрадів, коли почув, що ти вирішив вивчитися на священика, — сказав він. — З родини Ван Гогів завжди хоч хтось один служив Господу.

Вінсент витягнув люльку й ретельно набив її тютюном. Він часто так робив, коли потребував зайвої хвилячки на роздуми.

— Річ у тім, що я хотів стати проповідником й одразу взятися до праці.

— Тобі не варто працювати проповідником, Вінсенте. Це неосвічений люд — лише Бог знає, яку ще викривлену теологію вони проповідують. Ні, хлопче, пастори з родини Ван Гогів завжди мали університетську освіту... Та зараз ти, напевно, хочеш розкласти речі. Вечеря о восьмій.

Щойно широка спина віце-адмірала опинилася за дверима кімнати, Вінсента охопив легкий смуток. Він озирнувся навкруги. Ліжко було широким, комод — просторим, а низенький рівний письмовий стіл — зручним. І все-таки йому було ніяково, як завжди поряд зі сторонніми людьми. Вінсент схопив шапку і гайнув на площу Дам. Там він знайшов єврейського книгаря, котрий продавав красиві естампи. Після тривалих пошуків Вінсент обрав тринадцять картинок, затиснув їх під пахвою й попрямував додому вздовж набережної, вдихаючи сильний запах дьогтю.

Він обережно чіпляв естампи на стіну, щоб не пошкодити тканину, аж ось у двері постукали. Увійшов отець Стрікер. Він також був дядьком Вінсента, але не з Ван Гогів: його дружина й мати Вінсента — сестри. В Амстердамі Стрікера знали як пастора і вважали розумним. Він був одягнений у чорний костюм з якісної тканини, скроєний за модою.

Привітавшись із Вінсентом, пастор сказав:

— Я домовився з Мендесом да Костою, одним з найкращих знавців класичних мов, щоб викладав тобі латину і грецьку. Він живе у єврейському кварталі; перше заняття — у понеділок о третій. Але прийшов я для того, щоб запросити тебе завтра, у неділю, на обід. Тітка Вільгельміна й кузина Кай дуже хотіли б тебе бачити.

— Залюбки. О котрій мені приходити?

— Ми обідаємо опівдні, після пізньої ранішньої служби.

— Передавайте родині мої вітання, — сказав Вінсент, коли отець Стрікер узяв до рук свій чорний капелюх і теку.

— До завтра, — сказав дядько й пішов.

2

Бульвар Кайзерсграхт, на якому жила родина Стрікерів, був одним з найаристократичніших в Амстердамі. То був четвертий за

рахунком бульвар і канал у вигляді підкови, котрий бере початок у південному кінці гавані, прямує до центру, а звідти — до північної частини гавані. Канал був чистим і прозорим — занадто важливим, щоб його вкривав *kroos*, той таємничий зелений мох, який за сотні років утворив товстий шар на каналах бідніших районів.

На цьому бульварі стояли суто фламандські будинки: вузькі, добре збудовані, розташовані впритул один до одного — довга низка акуратно виструнчених солдатів-пуритан.

Наступного дня, прослухавши проповідь дядька Стрікера, Вінсент вирушив до пастора в гості. Яскраве сонце розвіяло попелясто-сірі хмари, що вічно висять у нідерландських небесах, тож на кілька митей здавалося, що навіть повітря прояснилося. Вінсент прийшов зарано. Він неквапливо гуляв, спостерігаючи за тим, як на каналі штовхають човни проти течії.

То були переважно вилиняло-чорні баржі довгастої форми із загостреними кінцями, з великим заглибленням для вантажу посередині. Від носа до корми було натягнуто мотузки, на яких висіла випрана білизна. Чоловік устромляв жердину в болото, спираючись на неї плечем, і тяжко крокував містком, виписуючи круті звивисті зигзаги, тимчасом як човен вислизав у нього з-під ніг. Його дружина, міцна дебела жінка з рум'яним обличчям, незворушно сиділа біля стерна, тримаючись за неповороткий дерев'яний штурвал. Діти гралися з псом, що кілька хвилин забігаючи до тієї кабінки в заглибленні, яка правила їм за дім.

Будинок отця Стрікера був взірцем фламандської архітектури: вузький, на три поверхи, нагорі — видовжена вежа з мансардним віконцем, прикрашеним округлими арабесками. З віконця на горищі стирчала балка з великим довгим гаком із заліза.

Тітка Вільгельміна зустріла Вінсента й відвела до їдальні. На стіні висів портрет Кальвіна авторства Арі Шеффера, а в серванті виблискував срібний посуд. Стіни було обшито панелями з темного дерева.

Не встиг Вінсент освоїтися в кімнаті, де завжди панують сутінки, як з пільми вийшла струнка висока дівчина й сердечно з ним привіталася.

— Ти, звісно, мене не знаєш, але я — твоя кузина Кай, — проказала вона глибоким голосом.

Стиснувши простягнуту руку, Вінсент уперше за багато місяців відчув на дотик м'яку й теплу шкіру молодої дівчини.

— Ми не знайомі, — приязно продовжила Кай, — що, на мій погляд, доволі дивно, бо мені вже двадцять шість, а тобі?..

Вінсент мовчки на неї задивлявся. Лише за кілька секунд він зрозумів, що має дати відповідь. Щоб згладити недоладність, він гучно і хрипко випалив:

— Двадцять чотири. Я молодший за тебе.

— Так. Що ж, напевно, нічого дивного тут немає. Ти ніколи не бував в Амстердамі, а я — у Брабанті. Але ж я погана господиня. Може, присядеш?

Вінсент сів на краєчок твердого стільця. З ним відбулася стрімка і дивна метаморфоза — з неотесаного провінціала він перетворився на галантного парубка і мовив:

— Мати часто казала, що хотіла б, аби ти до нас приїхала. Думаю, тобі сподобалося б у Брабанті. Природа там надзвичайно *sympatica*.

— Я знаю. Тітка Анна неодноразово запрошувала мене в листах. Потрібно пошвидше до вас навідатися.

— Так, потрібно, — відповів Вінсент.

Утім він слухав дівчину й відповідав їй «на автоматі». Насправді в цю мить він усотував її вроду з невгамовною спрагою чоловіка, котрий занадто довго пив із джерела цноти. Риси обличчя Кай були строгими, як у всіх нідерландок, але відшліфованими й витонченими. На відміну від інших тамтешніх жінок, волосся її було не пшенично-білявим чи яскраво-рудим. У ньому прецікаво поєдналися ці кольори: полум'я одного відтінку зливалося із сяйвом іншого, утворюючи м'яке тепло. Вона підставляла лице сонцеві й вітру; світла шкіра підборіддя переходила в рум'янець щік — немов на портретах, майстерно змальованих малими голландцями. У дівчини були сині очі, що танцювали від радості життя, а трохи розтулені повні губи, здавалося, були готові її увібрати.

Кай зауважила Вінсентову мовчанку і сказала:

— Про що ти думаєш, кузене? У тебе стурбований вигляд.
— Я подумав, що Рембрандтові захотілося б тебе написати.
Кай залилася низьким, насиченим, гортанним сміхом.

— Рембрандт любив писати старих потворних жінок, хіба ні? — спитала вона.

— Ні, — відповів Вінсент. — Він писав красивих старих жінок — жінок, що були бідними або в якомусь сенсі нещасними, але горе одухотворило їх.

Кай уперше по-справжньому поглянула на Вінсента. Коли він увійшов, вона окинула його неухважним поглядом, побачивши копицю іржаво-рудого волосся й доволі грубі риси обличчя. Тепер вона розгледіла повні губи, глибокі іскристі очі, симетричне чоло Ван Гогів і незламне підборіддя, що трохи випиналося в її бік.

— Пробач мені цю дурницю, — майже пошепки проказала вона. — Я розумію, що ти хочеш сказати про Рембрандта. Він бачить саму суть краси, правда ж? Коли малює тих згорблених старих людей, на чиїх обличчях закарбувалися страждання й невдачі.

— Що ви, діти, так серйозно обговорюєте? — спитав отець Стрікер, стоячи у дверях.

— Ми знайомилися, — відповіла Кай. — Чому ти не сказав, що в мене такий милий кузен?

До кімнати увійшов іще один чоловік — стрункий, усміхнений і люб'язний. Кай підвелася й радісно його поцілувала.

— Кузене Вінсенте, — сказала вона, — це мій чоловік, мейнгір* Вос.

За кілька секунд вона повернулася з білявим дворічним хлопчиком, жвавим дитям із замисленим обличчям і блакитними очима, як у матері. Кай нагнулася й підняла малого. Вос обійняв їх обох.

— Сядеш поряд зі мною на цьому боці столу, Вінсенте? — спитала тітка Вільгельміна.

Навпроти Вінсента — між Восом і Яном, що пригорнувся до неї, — сиділа Кай. З поверненням чоловіка вона забула про Він-

* Мейнгір (нід. *mijnheer*) — пан.

сента. Її щоби зарум'янилися. Якось Вос обачливо і тихо сказав щось, а вона швидко й насторожено нахилилася до нього та поцілувала.

Могутні хвилі їхнього кохання докотилися до Вінсента й накрили його. Уперше від тієї доленосної неділі з якогось потаємного внутрішнього джерела піднялися давнішні страждання за Урсулою і захопили найвіддаленіші редути його тіла й мозку. Та маленька родина, що сиділа навпроти, її міцна єдність й радісна приязність дали Вінсенту зрозуміти, що впродовж усіх цих виснажливих місяців він прагнув, відчайдушно прагнув любові, і прагнення цього так просто не позбудешся.

3

Щодня Вінсент прокидався ще вдосвіта й читав Біблію. На світанку — приблизно о п'ятій — він наближався до вікна, що виходило на корабельню, і спостерігав за тим, як біля воріт з'являються бригади робітників, довга в'юнка вервечка чорних фігурок. Зейдерзее сновигали маленькі пароплави, а вдалині, біля села за розвилкою, він бачив плавні брунатні вітрила.

Коли сонце здіймалося високо й розвіювало імлу над штабелями деревини, Вінсент відвертався від вікна, снідав окрайцем черствого хліба й келихом пива, а тоді на сім годин сідав гарувати над латиною і грецькою.

Після чотирьох-п'яти годин зосередженої праці у Вінсента пухла голова: нерідко в ній пекло, а думки плуталися. Вінсент не розумів, як зможе наполегливо займатися простим розміреним навчанням після стількох років життя, насиченого емоціями. Він вбивав правила в голову, аж поки сонце не скочувалося до іншого краю небес; тоді Вінсент мусив іти на урок до Мендеса да Кости. Дорогою до нього він ішов уздовж вулиці Бюйтенкант, повз каплицю Аудезейдс, Стару й Південну церкви, звивистими вуличками з кузнями, бондарнями і крамничками літографій.

Мендес нагадував Вінсентові про картину «Наслідкування Христа» Руйпереса; у чоловіка була класична єврейська зовнішність — глибокі запалі очі, вузьке рельєфне обличчя з піднесене-

ним виразом і м'яка загострена борідка, як у перших рабинів. По обіді в єврейському кварталі повітря було спертим і гарячим; Вінсент, ситий семигодинним штудіюванням грецької і латини, а потім — ще й історії і граматики нідерландської мови, говорив з Мендесом про літографію. Якимось він приніс учителеві етюд Маріса «Хрещення».

Мендес узяв роботу вузлуватими пальцями, що витончувалися на кінчиках, і підніс під гострий промінь запиленого світла, що падало з високого вікна.

— Хороший малюнок, — сказав він гортаним єврейським голосом. — Передає характер єдиної релігії.

Вінсент моментально забув про втому. Він узявся захоплено описувати праці Маріса. Мендес непомітно хитав головою. Отець Стрікер щедро платив йому за викладання грецької і латини.

— Вінсенте, — тихо сказав він, — Маріс вишуканий, проте часу вже обмаль і ліпше б нам було продовжити урок, правда?

Вінсент розумів. Дорогою додому, після двогодинного уроку, він зупинявся перед відкритими приміщеннями, де працювали дроворуби, столяри й постачальники продовольства на кораблі. Двері у великий винний погріб було відчинено, а чоловіки з ліхтарями бігали до темного підземелля й назад.

Дядько Ян поїхав на тиждень до Гелворта; знаючи, що Вінсент лишився сам у великому будинку поза корабельнею, якимось Кай і Вос прийшли запросити його на вечерю.

— Неодмінно приходь до нас щовечора, поки дядько Ян не повернеться, — сказала Кай. — А ще мати питає, чи не хотів би ти обідати з нами щонеділі після служби.

Після вечері родина сідала грати в карти, а Вінсент не вмів, тож він влаштувався в тихому кутку читати *Histoire des Croisades** Огюста Грюзона. Зі свого сховку він міг спостерігати за Кай і за тим, як змінюється її швидка й неоднозначна усмішка. Вона встала з-за столу й підійшла до нього.

— Що ти читаєш, кузене? — спитала вона.

Він відповів, а тоді додав:

* «Історії хрестових походів» (фр.).

— Це вишукана книженція. Я б сказав, у дусі Тейса Маріса.

Кай усміхнулася. Він завжди робив кумедні літературні алюзії.

— Чому Тейса Маріса? — поцікавилася вона.

— Ось почитай. Невже це тобі не нагадує полотно Маріса — там, де автор змальовує старий замок на скелі, осінній ліс у сутінках, а на тлі — чорну ріллю й селянина, що оре землю білим конем?

Поки Кай читала, він підсунув їй стілець. Коли вона поглянула на Вінсента, її сині очі огорнула задума.

— Так, — сказала вона, — достоту як Маріс. Письменник і художник висловлюють одну думку — кожен по-своєму.

Вінсент узяв книгу до рук і нетерпляче провів пальцем по сторінці.

— А цей рядок неначе взяли в Мішле або Карлайла.

— Знаєш, кузене Вінсенте, як на людину, що так мало навчалася, ти напрочуд освічений. Ти, напевно, багато читаєш?

— Ні. Хотів би, але не можу. Але мені не слід дуже через це журитися, бо у словах Христа можна знайти все, і воно буде прекраснішим і досконалішим, ніж у будь-якій іншій книзі.

— Вінсенте! — вигукнула Кай, підхопившись на ноги. — Це так на тебе не схоже!

Вінсент поглянув на неї з подивом.

— Мені ти значно миліший, коли бачиш Тейса Маріса в *Histoire des Croisades* (хоча батько каже, що тобі слід зосередитися й не думати про таке), ніж коли говориш, неначе нафталіновий священик-провінціал.

Вос підійшов і сказав:

— Ми здали тобі карти, Кай.

На мить Кай зазирнула в живі палаючі вуглини під навислими бровами Вінсента, а тоді взяла чоловіка за руку й пішла до інших гравців.

4

Знаючи, що Вінсентові подобається говорити про життя, кілька разів на тиждень Мендес да Коста вигадував нагоди, аби пройтися з ним після уроку.

Якось він провів Вінсента крізь цікаву частину міста — околиці, котрі простягалися від Лейденської брами, що біля парку Вондела, до Голландського вокзалу. Там було багато лісопилень і хатинок з маленькими садками, де мешкали робітники, а ще там було дуже велелюдно. Той квартал перерізала низка маленьких каналів.

— Як, напевно, чудово бути пастором у такому кварталі, — сказав Вінсент.

— Так, — відповів Мендес, набиваючи люльку й передаючи Вінсентові трикутний кисет, — цим людям Бог і релігія потрібні більше, ніж нашим знайомцям із середмістя.

Вони саме переходили крихітний, майже японський дерев'яний місток. Вінсент зупинився і сказав:

— Що ви маєте на увазі, мейнгіре да Коста?

— У цих робітників, — сказав Мендес, легко змахнувши рукою, — непросте життя. Коли приходить недуга, вони не мають грошей на лікаря. Завтра вони їстимуть з того, що заробили сьогодні, і то нелегкою працею. Як бачиш, домівки їхні маленькі й бідні; вони завжди за крок від скрути і злиднів. Цим людям не пощастило в житті, тож для втіхи їм потрібна думка про Господа.

Вінсент запалив люльку й кинув сірника додолю, у маленький канал.

— А мешканці середмістя? — спитав він.

— У них є гарний одяг, надійне становище, гроші на чорний день. У їхніх уявленнях Бог — заможний літній добродій, дуже задоволений собою, бо на землі все чудово.

— Словом, — сказав Вінсент, — вони трохи бундючні.

— Боже милий! — вигукнув Мендес. — Я такого не казав.

— А я кажу.

Того вечора він розклав перед собою підручники з грецької, а потім довго дивився на протилежну стіну. Йому пригадалися лондонські нетрі, потворні злидні і страждання, йому пригадалося власне бажання стати проповідником і допомогти цим людям. Вінсент уявив церкву дядька Стрікера. Його парафіяни були заможними, освіченими, любили дорогі речі й могли собі

таке дозволити. Проповіді дядька Стрікера були красивими й давали втіху, але кому з його парафіян потрібна втіха?

Від прибуття Вінсента до Амстердама минуло півроку. Нарешті він почав усвідомлювати, що для впливу на природні здібності тяжкої праці замало. Він відкинув підручники з мови й узявся за алгебру. Опівночі до нього зайшов дядько Ян.

— Я помітив світло, Вінсенте, — мовив віце-адмірал, — а сторож сказав, що бачив, як о четвертій ранку ти ходив корабельнею. Скільки годин на добу ти працюєш?

— По-різному. Від вісімнадцяти до двадцяти.

— До двадцяти! — дядько Ян похитав головою; на його обличчі почало проявлятися лихе передчуття. Віце-адміралові було непросто примиритися з думкою про те, що в родині Ван Гогів може бути невдаха. — Не треба стільки працювати.

— Я мушу завершити роботу, дядьку Яне.

Дядько підняв густі брови.

— Хай там як, — сказав він, — а я обіцяв твоїм батькам добре про тебе дбати. Тож, будь ласкавий, іди спати й більше не працюй так пізно.

Вінсент відклав підручники. Він не відчував потреби у сні, як не відчував потреби в коханні, співчутті або насолоді. Йому було потрібне одне — вивчити латину і грецьку, алгебру і граматику, скласти іспити, вступити до університету, стати священником і вершити служіння Богові на землі.

5

У травні, лише за рік після прибуття до Амстердама, Вінсент почав розуміти, що нездібність до формальної освіти зрештою його погубить. Це була не констатація факту, а визнання поразки, і щоразу, коли один закуток мозку змушував його це усвідомити, він мобілізував решту розумових ресурсів і топив цю думку у виснажливій праці.

Якби проблема була лише у складності роботи і його явної до неї непридатності, Вінсента це не зачепило б. Однак його і вдень, і вночі гризло інше питання: чи хоче він стати розумним

і галантним священиком, як-от дядько Стрікер? А що буде з його ідеалом служіння бідним, хворим і пригніченим, якщо він ще п'ять років думатиме лише про відмінки й формули?

Якось наприкінці травня після уроку з Мендесом Вінсент сказав:

— Мейнгіре да Коста, чи не могли б ви знайти час на прогулянку?

Мендес відчув, що у Вінсентові визріває суперечність; він здогадався, що юнак сягнув межі, після якої рішення вже невідворотне.

— Так, я думав трохи прогулятися. Після дощів повітря таке чисте. Залюбки з тобою пройдуся.

Він кілька разів обмотав шию вовняним шарфом і вдягнув чорне пальто з високим коміром. Двоє чоловіків вийшли на вулицю, пройшли повз синагогу, у якій понад три століття тому відлучили Баруха Спінозу, а за кілька кварталів проминули старий будинок Рембрандта на Зеєстрат.

— Він помер у злиднях і безслав'ї, — сказав Мендес рівним голосом, коли вони проходили повз той старий будинок.

Вінсент швидко підвів на нього погляд. Мендес умів розкривати саму суть проблеми, коли про неї ще навіть ніхто не згадав. Цей чоловік був дуже стійким до зовнішнього впливу: здавалося, спершу чужі слова опускаються в якісь невимовні глибини, після чого він їх зважає. У розмові з дядьком Яном або дядьком Стрікером слова швидко відбиваються від цілком конкретної стіни під супровід «Так!» або «Ні!». Мендес завжди опускав чужу думку в глибоке джерело своєї витриманої мудрості, а вже потім віддавав іншому.

— Водночас він не помер нещасним, — сказав Вінсент.

— Ні, — відповів Мендес, — він уповні себе виразив і знав ціну зробленому. На той час він був єдиним, хто її знав.

— Отже, це знання давало йому спокій? А якби він помилявся? Якби світ мав рацію в тім, що не приймає його?

— Те, що думає світ, не так багато важило. Рембрандт мусив малювати. Добре він малював чи погано, не мало значення: завдяки живопису він, як людина, був цілісним. Основна цінність

мистецтва, Вінсенте, у тім, як митець себе виражає. Те, що Рембрандт умів, стало метою його життя й надало йому сенсу. Навіть якби його працям гріш була ціна, Рембрандт домігся б у тисячу разів більшого успіху, ніж якби відмовився від своїх прагнень і став найбагатшим купцем в Амстердамі.

— Зрозуміло.

— Те, що сьогодні праці Рембрандта дарують радість усьому світу, — продовжив Мендес, який, здавалося, іде за власною ниткою роздумів, — це пусте. Коли він помер, його життя було повноцінним і довершеним — попри те, що його загнали до труни. Тоді книга його життя закрилася, і то був прекрасно оздоблений фоліант. Найважливіше — це його наполегливість і відданість переконанням, а не якість роботи.

Вони зупинилися подивитися на чоловіків, що працювали на баржах біля розвилки, а тоді пройшли низкою вузьких вуличок із садами, порослими плющем.

— Але ж звідки молодій людині знати, чи вона зробила правильний вибір, мейнгіре Мендесе? Скажімо, вона думає, що мусять присвятити життя чомусь одному, а потім виявляється, що вона взагалі до цього не пристосована.

Мендес вистромив підборіддя з-під коміра пальта, його чорні очі заблищали.

— Поглянь, Вінсенте, — вигукнув він, — як захід сонця зарум'янив сірі хмари!

Вони прийшли до гавані. Щогли кораблів і вервечка старих будинків та дерев на набережній вирізнялися на тлі цього кольору, і всі вони відбивалися в морській воді. Мендес набив люльку й передав Вінсентові кисет.

— Я вже курю, мейнгіре Мендесе, — сказав Вінсент.

— Так, справді. Прогуляємось уздовж насипу до Зеебурга? Там розташовано єврейський цвинтар; посидимо хвилю на місці, де спочиває мій народ.

Вони йшли вперед і приязно мовчали, а вітер ніс дим за їхні спина.

— Неможливо завжди бути чогось певним, Вінсенте, — сказав Мендес. — Можна лише мати мужність і силу, щоб робити

те, що вважаєш за правильне. Можливо, ця справа виявиться хибною, але принаймні ти її виконав — ось що важливо. У своїх діяннях потрібно дослухатися до того, що наказує здоровий глузд, а далі нехай Господь розсудить. Якщо зараз ти певен, що хочеш так чи інак служити Творцеві, ця віра — твій єдиний дороговказ у майбутнє. Не бійся покластися на неї.

— А якщо я не годен?

— Служити Господу? — Мендес поглянув на нього з обережною усмішкою.

— Ні, якщо я не годен стати ученим священиком, яких готують в університеті.

Мендес не бажав висловлюватися щодо конкретної проблеми Вінсента. Він хотів торкнутися її основних вимірів — а рішення нехай хлопець приймає самостійно. Вони увійшли на єврейський цвинтар. Він був досить скромним, там лежало багато надгробків з написами на івриті, росла бузина, а подекуди й висока темна трава. Біля ділянки, відведеної для родини да Коста, стояла кам'яна лавка, на яку чоловіки й присіли. Вінсент відклав люльку. О такій пізній порі на цвинтарі було порожньо, не чулося ані шелесту.

— У кожної людини, Вінсенте, є цілісність — така риса характеру, — сказав Мендес, дивлячись на могили своїх батьків, що спочивали поряд. — І якщо людина її збереже, то хоч би що вона робила, усе вдаватиметься їй добре. Якби ти й далі продавав картини, то завдяки тій цілісності, котра робить тебе таким, яким ти є, став би хорошим продавцем. Те саме й з учителюванням. Колись ти ще покажеш себе вповні — і байдуже, у який спосіб.

— А якщо я не лишуся в Амстердамі, щоб стати професійним священиком?

— Байдуже. Поїдеш у Лондон і станеш проповідником, працюватимеш у крамниці або житимеш у селі в Брабанті. Хоч би що робитимеш, ти це робитимеш добре. Я зрозумів, з якого ти тіста, і знаю, що воно добре. У житті часто може здаватися, що ти невдаха, але зрештою ти ще себе покажеш, і це означатиме, що жив ти недаремно.

— Дякую, мейнгіре да Коста. Ваші слова мені допомогли.

Мендес здригнувся. Кам'яна лавка, на якій він сидів, була холодна, а сонце вже сховалося за морем. Він підвівся.

— Ну що, Вінсенте, ходімо вже?

6

Наступного дня, коли вже сутеніло, Вінсент стояв біля вікна, що виходило на корабельню. На невеличкому бульварі росли стрункі тополі з тонкими гілками, що м'яко вирізнялися на тлі вечірнього сірого неба.

«Я непридатний до формальної освіти, — сам собі сказав Вінсент, — але ж хіба це означає, що я не можу бути корисним для світу? Що, зрештою, спільного в латини і грецької з любов'ю до ближнього?»

Унизу дядько Ян обходив корабельню. Віддалік Вінсент бачив щогли кораблів у доках; попереду стояв «Ам'є» — зовсім чорний, — а оточували його червоно-сірі кораблі-монітори.

«Я завжди хотів працювати на місцях во ім'я Господа, а не малювати трикутники з колами. Я ніколи не хотів ані великої церкви, ані читати відшліфовані проповіді. Моє місце — серед злидених і страждених. Уже зараз, а не через п'ять років!»

У цю мить пролунав дзвоник, і робочий люд потоком ринув до воріт. Тоді прийшов ліхтарник — запалювати ліхтарі на корабельні. Вінсент відвернувся від вікна.

Він розумів, що за останній рік дядько Ян і дядько Стрікер витратили на нього чимало часу і грошей. Якби Вінсент здався, вони вирішили б, що витратили їх марно.

Що ж, він чесно намагався. Працювати понад двадцять годин на добу він не міг. Безсумнівно, до вченого життя Вінсент був непридатний. Він почав запізно. А якщо завтра стане проповідником, працюватиме на благо народу Божого, усе одно буде невдахою? Якщо зіцілюватиме хворих, підбадьорюватиме змучених, втішатиме грішників і навертатиме невірних, невже все одно буде невдахою?

Рідні сказали б, що так. Вони сказали б, що він ніколи не здобуде успіху, що він нікчемний і невдячний, погана вівця сімейства Ван Гогів.

«Хоч би що робиш, — сказав Мендес, — ти це робитимеш добре. Зрештою ти ще себе покажеш, і це означатиме, що жив ти не даремно».

Кай, яка все розуміла, уже розгледіла в ньому початки вузьколобого богослова. Саме таким він і стане, якщо залишиться в Амстердамі, де його справжній голос лунає дедалі слабше. Він знав своє місце у світі, а Мендес дав йому сміливості до нього вирушити. Рідні його лятимуть, але це вже, здавалося, не мало значення. Власне становище Вінсента було настільки мізерним, що ним можна було пожертвувати заради Бога.

Він швидко зібрав речі і, не попрощавшись, вийшов з будинку.

7

Бельгійський комітет з евангелізації, до якого належали отці ван ден Брінк, де Йонг і Пітерсен, відкрив у Брюсселі нову школу з безкоштовним навчанням, де учні мусили сплачувати невелику суму лише за проживання й харчування. Вінсент навідався до цього комітету і його зарахували на навчання.

— За три місяці, — сказав отець Пітерсен, — ми підшукаємо для вас місцедесь у Бельгії.

— Якщо відповідатимете вимогам, — серйозно вимовив отець де Йонг, повернувшись до Пітерсена. У юності він працював механіком і втратив великий палець руки, після чого зацікавився теологією.

— Від проповідника, месє Ван Гог, — сказав отець ван ден Брінк, — ми вимагаємо вміння виголошувати перед людьми доступні й цікаві промови.

Отець Пітерсен вивів Вінсента із церкви, де відбулася зустріч, і коли вони вийшли на сліпуче брюссельське сонце, стиснув йому руку.

— Я радий, що ви з нами, юначе, — сказав він. — У Бельгії попереду ще чимало кропіткої роботи, а з вашого запалу я можу судити, що ви маєте до неї неабиякі здібності.

Вінсент не знав, від чого йому зробилося тепліше — від пекучого сонця чи нежданої доброти цього чоловіка. Вони кроку-

вали вулицею поміж крутих, мов скеля, шестиповерхових кам'яниць, і Вінсент не міг добрати слів для відповіді. Отець Пітерсен зупинився.

— Тут я мушу звернути, — сказав він. — Ось моя візитівка, заходьте в гості, як матимете вільний вечір. Я залюбки з вами поговорив би.

Якщо рахувати Вінсента, у євангелічній школі було троє учнів. Відповідав за них учитель на прізвище Бокма — низенький жилий чоловік з немов увігнутих обличчям: якщо кинути висок від його брів до підборіддя, він навіть не торкнеться носа або губ.

Однокласниками Вінсента стали двоє дев'ятнадцятирічних хлопців із села. Вони одразу ж потоваришували й узялися кепкувати з Вінсента.

— Моя мета, — необачно сказав він одному з них ще на початку, — стати покірним, *mourir à moi-même**. Щоразу, коли хлопці бачили, як Вінсент ламає голову над проповіддю французькою або страждає над якою-небудь науковою книжкою, вони питали: «Що ти там робиш, Ван Гог? Помираєш усередині?».

З Бокмою Вінсентові було найтяжче. Він бажав навчити їх красномовства — щовечора вдома учні готували промову, яку виголошували наступного дня у класі. Двоє хлопців складали звичайні юнацькі промови, а потім невимушено їх виголошували. Вінсент повільно працював над проповідями, виливаючи душу в кожен рядок. Він глибоко відчував усе, що мусив сказати, тож у класі слова давалися йому нелегко.

— Як ви сподіваєтеся стати проповідником, Ван Гог, — питав Бокма, — коли навіть говорити не можете? Хто вас слухатиме?

Точки кипіння гнів Бокми сягнув тоді, коли Вінсент навідріз відмовився виголошувати промови *extempore*** . Він гарував до пізньої ночі, продумуючи структуру, старанно й чітко виписуючи кожне слово французькою мовою. Наступного дня у класі двоє хлопців безтурботно просторікували про Ісуса Христа і спасіння, зазирнувши в нотатки раз чи, може, два, тимчасом

* Померти всередині (фр.).

** Експромтом (лат.).

як Бокма ствердно кивав головою. Тоді настала черга Вінсента. Він поклав текст промови перед собою й узявся читати. Бокма навіть не бажав його слухати.

— І такого навчають в Амстердамі? Ван Гог, з мого класу ще не вийшло жодної людини, котра не вміла б ураз виголошувати промови *extempore* так, щоб слухачі розчулилися!

Вінсент намагався, але не міг запам'ятати в потрібному порядку всі ті слова, що сам писав напередодні. Однокласники неприховано реготали з його незграбних спроб, а Бокма зловтішався разом з ними. Після року в Амстердамі Вінсент був наче оголений нерв.

— Учителю Бокма, — промовив Вінсент, — я проголошуватиму проповіді так, як вважатиму за потрібне. Я добре виконав роботу і не терпітиму ваших принижень!

Бокма не тямив себе від гніву.

— Ви робитимете, що я сказав, — крикнув він, — інакше не пущу на урок!

Відтоді між двома чоловіками почалася відкрита ворожнеча. Вінсент готував у чотири рази більше проповідей, ніж від нього вимагали: заснути вночі він не міг, тож лягати не було сенсу. У нього зник апетит, він схуд і став дратівливим.

У листопаді його покликали до церкви на зустріч із комітетом і для розподілу на роботу. Він урешті-решт звільнився від усіх перешкод на своєму шляху й відчував змучену насолоду. Коли Вінсент прийшов, його однокласники вже були на місці. Отець Пітерсен не поглянув на Вінсента, коли той заходив, — на відміну від Бокми, у якого недобре блищали очі.

Отець де Йонг привітав хлопців з успішним закінченням навчання й відрядив їх до Гогстратена й Етіхове. Узявшись під руки, однокласники вийшли з кімнати.

— Месьє Ван Гог, — сказав де Йонг, — комітет не може з певністю сказати, що ви готові нести людям слово Боже. На жаль, ми не можемо дати вам призначення.

Вінсентові здалося, що сплинуло чимало часу, поки він спитав:

— Що ж не так з моєю роботою?

— Ви відмовилися виконувати наказ. Перше правило нашої церкви — цілковита покора. До того ж ви не навчилися говори-

ти *extempore*. На переконання вашого вчителя, ви не відповідаєте місії проповідника.

Вінсент поглянув на отця Пітерсена, але його друг дивився у вікно.

— Що ж мені тепер робити? — спитав він, не звертаючись ні до кого особисто.

— Якщо бажаєте, можете повернутися до навчання ще на півроку, — відповів ван ден Брінк. — Може, наприкінці цього періоду...

Роздивляючись свої грубі черевики з квадратними носачами, Вінсент зауважив, що шкіра на них потріскалася. А тоді, оскільки йому на думку не спадало жодне слово, він розвернувся й мовчки вийшов.

Він похапцем пробіг вулицями міста і врешті опинився в районі Лекен. Сам не знаючи навіщо, Вінсент пішов стежкою уздовж води, де стояли майстерні, у яких кипіла робота. Невдовзі будинки лишилися позаду, а він вийшов на відкрите поле. Там стояв білий кінь — худий, виснажений і до смерті змучений тяжкою працею. Місцина та була самотньою й покинутою. На землі лежав череп, а віддалік, десь на задньому плані, біля хижі білувальника виднів вилинялий кістяк коня.

Коли до онімлого Вінсента потроху почали повертатися чуття, він у відчаї вихопив люльку, підпалив тютюн, але той чомусь гірчив. Вінсент усівся на колоду в полі. До нього підійшов старий білий кінь і потерся мордою об спину. Вінсент розвернувся й погладив виснаженого звіра за шию.

За якийсь час він подумав про Бога й заспокоївся. «Ісус був спокійним під час бурі, — сказав собі Вінсент. — Я не сам, Господь мене не залишив. Хай там як, хай там коли, але я знайду спосіб служити Йому».

Повернувшись до своєї кімнати, він зустрівся з отцем Пітерсеном, який уже на нього чекав.

— Я хочу запросити тебе до нас на вечерю, Вінсенте, — сказав він.

Вони крокували вулицями, заповненими робочим людом, що йшов вечеряти. Пітерсен провадив собі про звичайні речі, ніби

нічого й не сталося. Вінсент чув кожне його слово з невимовною чіткістю. Пітерсен провів його до вітальні, переробленої на студію. На стінах висіло кілька акварелей, а в кутку стояв мольберт.

— А ви малюєте, — сказав Вінсент, — я й не знав.

Пітерсену стало ніяково.

— Та я лише аматор, — відповів він. — У вільний час потроху малюю, щоб розслабитися. Однак на твоєму місці я не згадував би про це перед моїми *confrères**.

Вони сіли вечеряти. У Пітерсена була донька — боязка й сором'язлива п'ятнадцятирічна дівчина, яка жодного разу не відвела очей від тарілки. Пітерсен і далі говорив про якісь дрібниці, а Вінсент змушував себе щось з'їсти заради чемності. Зненацька слова Пітерсена прикували до себе увагу Вінсента. Як отець перейшов до цієї теми — незрозуміло.

— Борінаж, — сказав господар, — це регіон кам'яновугільних копалень. Майже кожен чоловік у цій місцині спускається до *charbonnages***. Вони працюють серед тисяч небезпек, що повсякчас на них чатують, а заробітку заледве вистачає, щоб не вмерти. Шахтарські домівки — це напіврозвалені хижі, де їхні дружини та діти майже цілий рік тремтять від холоду, гарячки й голоду.

Вінсент не міг збагнути, навіщо йому про це розповідають.

— Де розташований Борінаж? — спитав він.

— На півдні Бельгії, недалеко від Монса. Я нещодавно там побував і, Вінсенте, якщо комусь потрібна людина, котра читатиме проповіді й заспокоюватиме, то це тамтешнім мешканцям.

У Вінсента стислося горло, їжа не лізла. Він відклав виделку. Навіщо Пітерсен з нього знущається?

— Вінсенте, — сказав отець, — чому б тобі не поїхати в Борінаж? У тебе стільки сили й запалу, що ти зможеш переробити багато цінної роботи.

— Але як? Комітет...

* Колеги (фр.).

** Кам'яновугільні копальні (фр.).

— Так, знаю. Кілька днів тому я написав своєму батькові і пояснив ситуацію. Сьогодні по обіді від нього прийшла відповідь. Він сказав, що утримуватиме тебе в Борінажі, поки я не домовлюся про постійну роботу.

Вінсент схопився на ноги.

— Ви влаштуєте мене на постійну роботу!

— Так, але на це мені потрібен час. Побачивши твою самовіддану працю, комітет, поза сумнівом, змилується. Та якщо й ні... Одного чудового дня де Йонг і ван ден Брінк попросять мене про яку-небудь послугу, а в обмін на неї... У цій країні злиденним потрібні такі, як ти, Вінсенте, і Бог мені суддя — для того, щоб доправити тебе до них, годиться будь-який спосіб!

8

Коли поїзд почав підбиратися до півдня, на горизонті замайоріло кілька гір. Після пласкої й одноманітної Фландрії Вінсент дивився на них із насолодою й полегкістю. Порозглядавши їх кілька хвилин, він відзначив, що то непрості гори. Кожна з них стояла зовсім окремо, стрімко і круто підносячись над пласкою землею.

— Чорний Єгипет, — пробурмотів Вінсент собі під ніс, визираючи з вікна на довгу вервечку химерних пірамід. Він повернувся до чоловіка, котрий сидів обіч нього, і запитав:

— Ви не могли б розповісти, звідки взялися ці гори?

— Так, — відповів сусід. — Вони складаються з *terril** — відпрацьованої гірської породи, яку видобувають із землі разом з вугіллям. Бачите вагонетку, яка ось-ось дістанеться вершини схилу? Поспостерігайте за нею хвилинку.

Щойно він договорив, як вагонетка перевернулася набік, а схилом прокотилася чорна хмара.

— Ось, — сказав чоловік, — так вони й виростають. Я вже п'ятдесят років спостерігаю за тим, як вони підносяться в повітря — щодня на частку сантиметра.

* Шлак (фр.).

Коли потяг зупинився у Вамі, Вінсент зістрибнув з нього. Містечко було розташоване в западині бляклої долини, і хоча мляве сонце світило під косим кутом, між Вінсентом і небесами лежала товща вугільного пилу. У Вамі стояли брудні будинки з червоної цегли, які двома звивистими смужками видиралися на пагорб, але цегляні споруди зникали ще до вершини, де виринав Пті-Вам.

Піднімаючись довгим схилом, Вінсент не міг збагнути, чому це село таке безлюдне. Ніде не було чоловіків, лиш де-не-де у дверях стояли жінки з байдужими обличчями.

Пті-Вам був селом гірників. Він міг похвалитися лише однією цегляною спорудою — будинком пекаря Жана-Батіста Дені на самісінькому вершечку пагорба. Саме до цього будинку й прямував Вінсент, бо Дені написав отцю Пітерсену, запропонувавши прийняти в себе наступного проповідника, котрого доправлять до їхнього містечка.

Мадам Дені сердечно зустріла Вінсента, провела крізь теплу кухню-пекарню з пахощами опари, що підходить, і показала кімнату — маленьке помешкання під стріхою, де вікно виходило на Рю-Пті-Вам, а ззаду під різким кутом спускалися крокви. Мадам Дені вичистила це помешкання великими вправними руками. Вінсентові воно сподобалося одразу. Від захоплення він не міг навіть розібрати речі, а натомість збіг грубими дерев'яними східцями, котрі вели на кухню, і сказав мадам Дені, що збирається йти.

— Ви не забудете прийти на вечерю? — спитала вона. — Ми сідаємо їсти о п'ятій.

Вінсенту сподобалася мадам Дені. У ній він відчув натуру, що все розуміє, не обтяжуючи себе роздумами.

— Я буду на місці, мадам, — сказав він. — Мені просто хотілося трохи роззирнутися.

— Сьогодні до нас прийде друг, з яким ви мусите познайомитися. Він штейгер у Маркасі й може розповісти чимало такого, що варто знати на вашій посаді.

Падав рясний сніг. Вінсент крокував дорогою й дивився на колючі чагарники навколо садів і полів, почорнілі від чаду шах-

тових димарів. На схід від будинку Дені лежав крутий яр, де переважно і стояли шахтарські хижі; з іншого боку розкинулося широке відкрите поле з чорною горою *terril* і димарі маркаської *charbonnage*, куди спускалася більшість шахтарів з Пті-Ваму. З іншого краю поля в западині пролягала дорога, поросла колючим чагарником і порізана корінням вузлатих дерев.

Маркас — одна із семи шахт, що належали Управлінню вугільної промисловості Бельгії, але то була найстаріша й найнебезпечніша штольня в Борінажі. Вона мала погану славу через величезну кількість загиблих — під час спуску або підйому, через отруєння газом, вибух, затоплення або обвал старих тунелів. Над землею стояли дві приземкуваті цегляні споруди, звідки здійснювався контроль над машинами, що піднімали вугілля на поверхню, розрівнювали його й завантажували у вагонетки. З високих цегляних димарів, що колись були жовтого кольору, по всіх усядах цілодобово ширився чорний дим, який відчувався на дотик. Маркас оточували злиденні шахтарські хижі, кілька чорних від сажі мертвих дерев, колючі чагарники, гноярки, відвали попелу, купи непотрібного вугілля, а над усім цим височіла чорна гора. То була похмура місцина; на перший погляд Вінсентові все здалося сумним і покинутим.

— Не дивно, що цю землю називають чорною країною, — пробурмотів він.

Вінсент простояв так певний час, аж тут з-за брами посипали вуглекопи. На них був грубий зношений одяг, на голові — шкіряні капелюхи; жінки й чоловіки вбралися однаково. Усі вони були геть чорні, мов сажотруси, а білки очей химерно контрастували з укритими сажею обличчями. Недаремно їх називали *gueules noires**. У них боліли очі від млявого надвечірнього світла, бо вони ще вдосвіта стали до праці в мороку підземелля. Напівосліплені, люди вивалили з-за брами, швидко переговорюючись на незрозумілому жаргоні. Вони були невисокі на зріст, з вузькими сутулими плечами, худючими руками й ногами.

* Чорні обличчя (фр.).